

МІЖНАРОДНА ЕКОНОМІКА І ЗМІНИ ГЕОЕКОНОМІЧНОГО ПРОСТОРУ

УДК 339.543

МИТНО-ТАРИФНЕ РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ ДЕТЕРМІНАНТ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОГО СЕКТОРА УКРАЇНИ

Дьяченко О.В., к.е.н.

E-mail: diachenko_ov@meta.ua

Литвин С.М.

E-mail: lsm1104@ukr.net

Київський національний торговельно-економічний університет

Розглянуто вплив лібералізації світової торгівлі на механізм митно-тарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Розкрито зміст та функції митного регулювання. Визначено роль митно-тарифного регулювання в системі зовнішньоторговельного сектора України, а також пріоритетні соціально-економічні напрями митно-тарифної політики країн. Встановлено, що упродовж останніх двох десятиліть загальною тенденцією розвитку митно-тарифного регулювання стало не тільки зменшення тарифного протекціонізму та поетапна уніфікація структури митних тарифів, а й гармонізація митних процедур, які можуть виступати в якості штучно створюваних торговельних бар'єрів. Визначено сфери зовнішньої торгівлі, які знаходяться під посиленням протекціоністським захистом у більшості країн світу. Охарактеризовано митно-тарифну політику країн світу як в умовах кризи (2008-2009 рр.), так і у посткризовий період. Доведено, що розробка заходів митно-тарифної політики тісно пов'язана з галузевими програмами і стратегіями модернізації та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції. Наведено ключові критерії щодо визначення напрямів і конкретних заходів митно-тарифної політики в різних галузях і секторах економіки. Надано пропозиції щодо модернізації митно-тарифної системи з метою переходу від переважно фіскальної функції до виконання ролі регулятора конкурентного середовища на внутрішньому ринку і захисту його окремих сфер.

Ключові слова: зовнішньоторговельний сектор, конкурентоспроможність, митний тариф, митно-тарифне регулювання, мито, рівень тарифного захисту

UDC 339.543

CUSTOMS TARIFF REGULATION IN THE SYSTEM OF DETERMINANTS OF FOREIGN TRADE SECTOR OF UKRAINE

Diachenko O.V., PhD in Economics

E-mail: diachenko_ov@meta.ua

Litvin S.M.

E-mail: lsm1104@ukr.net

Kyiv National University of Trade and Economics

The impact of trade liberalization on a mechanism of customs and tariff regulation of foreign economic activity has been considered. The content and functions of customs regulations have been revealed. The role of customs and tariff regulation in the system of the foreign trade sector of Ukraine, and social and economic priority areas of customs and tariff policy have been identified. It has been established that during the last two decades the general trend of customs and tariff regulation was not only reducing tariff protection and gradual unification of customs tariffs structure, but also harmonization of customs procedures, which can act as artificially created trade barriers. Sphere of foreign trade, which is under increased protection in most protectionist countries, has been defined. Customs-tariff policy of the world as in times of crisis (2008-2009) and in the post-crisis period has been characterized. It has been proved that the development of measures of customs and tariff policy is closely linked to sectoral programs and strategies for the modernization and competitiveness of domestic products. The key criteria for determining the direction and specific measures of customs and tariff policy in various industries and sectors have been listed. The proposals on modernization customs tariff system to transition from a predominantly fiscal function to perform as a regulator of the competitive environment in the domestic market and the protection of certain areas are given.

Key words: foreign trade sector, competitiveness, customs tariff, customs-tariff regulations, duty, level of tariff protection

Актуальність проблеми. Митно-тарифне регулювання є одним з основних важелів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності, найпоширенішим й найдієвішим економічним інструментом у системі детермінант зовнішньоторговельного сектора країни та захисту національної економіки від зовнішнього неконтрольованого впливу. Процеси світової інтеграції та глобалізації суттєво впливають на сферу господарських відносин та механізми їх державного регулювання, у тому числі на інструменти митно-тарифного регулювання, яке є значущим чинником формування як зовнішньоторговельного сектора країни, так й конкурентного середовища на внутрішньому ринку.

У міру подальшої лібералізації світової торгівлі, що супроводжується зниженням тарифних ставок, об'єктивно підвищується роль митного адміністрування як важливого чинника, що визначає рівень трансакційних витрат ведення міжнародного бізнесу. Сьогодні зростаюча увага приділяється заходам щодо спрощення і гармонізації торгівлі на основі інформаційних технологій, впровадження прогресивних систем митного оформлення та оцінки ризиків. В умовах прогресуючої глобалізації митно-тарифні системи, на які покладаються функції як сприяння розвитку зовнішньоторговельного сектора країни, так і захисту інтересів

держави, її підприємств і громадян, стають пріоритетною сферою державного регулювання економіки, що вимагає постійного вдосконалення у правовому, організаційному і технічному відношеннях.

Аналіз останніх наукових досліджень. Різні аспекти митно-тарифного регулювання висвітлювалися у працях багатьох вітчизняних дослідників, серед яких І.Г. Бережнюк [1], С.Г. Войтов [2], О.П. Гребельник [3], О.Ю. Григор'єв [10], І.В. Ємченко [4], І.М. Карамбович [7], О.Є. Кузьмін [10], О.О. Курок [8], О.Г. Мельник [10], Т.М. Мельник [9], П.В. Пашко [11], А.А. Шершун [13]. Проте питання визначення місця та ролі митно-тарифного регулювання в системі зовнішньоторговельного сектора України на сучасному етапі розвитку економіки висвітлено недостатньо, а отже потребують поглибленого дослідження.

Метою роботи є аналіз сучасного стану митно-тарифного регулювання у контексті системи детермінант зовнішньоторговельного сектора України.

Викладення основного матеріалу дослідження. Митно-тарифне регулювання здійснюється шляхом застосування ввізного та вивізного мита та має на меті захист внутрішнього ринку країни та стимулювання прогресивних структурних змін в економіці.

Під митно-тарифною системою слід розуміти не тільки звід ввізних і вивізних мит, але й ряд інших важливих засобів регулювання торгівлі, включаючи весь складний комплекс питань, пов'язаних з митним адмініструванням. Доступ іноземних товарів на внутрішній ринок визначає ступінь деталізації товарних позицій митного тарифу та процедур митного очищення вантажів [12], методи оцінки вартості товару для митних цілей та правила визначення його походження, а також санкції за порушення встановленого режиму пропуску товарів через кордон.

Усі країни в тій чи іншій формі використовують інструменти митно-тарифної політики, за допомогою яких вони вирішують свої пріоритетні соціально-економічні проблеми, що виходять за рамки експортно-імпоротної діяльності: реформування та модернізація господарства, підтримка певного рівня внутрішніх цін, стимулювання зростання перспективних галузей виробництва, поповнення дохідної частини бюджету і под. [3].

Протягом останніх двох десятиліть у процесі лібералізації міжнародної торгівлі значно знизився загальний рівень митного обкладення і збільшилася частка безмитних позицій у національних тарифах, отримала поширення нова універсальна зовнішньоторговельна товарна номенклатура

і практика укладання регіональних угод з преференційним митно-тарифним режимом для їх учасників. Незважаючи на те, що все більш широко й ефективно застосовуються нетарифні заходи регулювання зовнішньої торгівлі, митно-тарифна політика, як і раніше, є ключовим фактором, який визначає національний торговельний режим і умови доступу іноземної продукції на внутрішній ринок.

Митно-тарифна політика вагомо впливає на динаміку і структуру товарообігу, оскільки митні тарифи застосовують майже всі країни, імпорتنі мита охоплюють переважну частину товарної номенклатури і є найбільш прозорим видом торговельних обмежень.

Зміна ставок мита дозволяє регулювати надходження в країну іноземних товарів залежно від рівня конкурентоспроможності відповідних вітчизняних товарів з огляду на економічну безпеку та соціальну стабільність, стан бюджету і платіжний баланс та інші обставини. Тим самим країни з різними соціально-економічними умовами можуть взаємодіяти через торгівлю [11].

Митно-тарифне регулювання захищає національні галузі виробництва від надмірної або небажаної іноземної конкуренції на внутрішньому ринку, стимулює розширення експорту і підвищення його конкурентоспроможності, служить засобом залучення іноземного капіталу в обробну промисловість, сприяє формуванню транскордонних виробничо-технологічних зв'язків та розвитку міжнародної спеціалізації, використовується урядами як інструмент впливу на економічну політику інших держав, сприяє розвитку інтеграційних процесів поліпшуючи умови для товарообміну країн-учасниць регіональних об'єднань.

З урахуванням багатьох функцій, які виконують тарифи, а також нерідко суперечливих інтересів окремих національних груп підприємців і верств суспільства, кожне рішення про підвищення або зниження, встановлення або скасування мита вимагає зваженого підходу і всебічного аналізу економічних і соціальних наслідків з метою знаходження оптимального рівня тарифної ставки.

З другої половини XX ст. під впливом поглиблення міжнародного поділу праці та розширення виробничої діяльності транснаціональних корпорацій відбуваються істотні зміни в митно-тарифному регулюванні основних країн-учасниць міжнародної торгівлі.

Загальною тенденцією розвитку митно-тарифного регулювання стало зменшення тарифного протекціонізму. Ослаблення тарифних бар'єрів відбувається на багатосторонній основі, у рамках утворених двосторонніх або регіональних економічних об'єднань з безмитним режимом торгівлі, шляхом надання односторонніх преференцій країнам, що розвиваються і країнам з перехідною економікою; одностороннього зниження митних ставок з метою боротьби з інфляцією і з торговельно-політичних міркувань.

Основними напрямками тарифної лібералізації імпорту є вибірковий захист внутрішнього ринку від іноземної конкуренції; у багатьох розвинених країнах і, особливо, країнах, що розвиваються при відносно низьких середніх імпорتنих тарифах зберігаються «тарифні» піки; існують значні максимальні ставки мита на окремі товари.

Під сильним протекціоністським захистом у більшості країн знаходиться сільське господарство (митне оподаткування продовольчих товарів набагато вище непродовольчих). Найбільш високі ставки мита застосовуються до продуктів тваринництва, особливо, молочних, а також до цукру та кондитерських виробів. Збереження відносно високого рівня аграрного протекціонізму обумовлено великою чутливістю цього сектора до конкуренції у зв'язку з нееластичністю попиту на продукцію сільського господарства.

Серед промислових товарів найчастіше високими ставками мита обкладаються вироби традиційних трудомістких галузей обробної промисловості – одяг, текстиль, шкіра та взуття, а також окремі види машин і устаткування (зазвичай, транспортні засоби).

Протекціоністська роль мита визначається не тільки його абсолютною величиною на окремий товар, але й співвідношенням на товари різного ступеня переробки. Зниження мита на менш оброблені товари у більшій мірі веде до посилення тарифного захисту відповідних ринків готових виробів. У зв'язку з цим, як правило, митне оподаткування імпорту сировини та напівфабрикатів є низьким або нульовим.

Характерними ознаками сучасного тарифного протекціонізму є збереження високого рівня митного захисту галузей, зацікавлених у цьому, і зниження мита на ті товари, які є складовою виробленої продукції.

Інша важлива тенденція еволюції митно-тарифного регулювання – поетапна уніфікація структури митних тарифів. Велика роль митного тарифу у формуванні конкурентного середовища та підвищення ефективності зовнішньої торгівлі, а також різноманіття його функцій

активізували в другій половині XX ст. діяльність міжнародних економічних організацій, спрямовану на уніфікацію національних митних систем. Велика увага в процесі багатостороннього торговельного співробітництва приділяється і гармонізації митних процедур, які можуть виступати в якості штучно створюваних торговельних бар'єрів.

У сучасній світовій економіці митно-тарифне регулювання виступає, з одного боку, як дієвий регулятор, що сприяє більшій відкритості ринку, з іншого – як найбільш поширений зовнішньоторговельний інструмент протекціонізму. Митно-тарифним регулюванням охоплений весь міжнародний товарообіг. При цьому протягом останніх десятиліть спостерігається неухильне зниження ставок імпорتنих мит. Так, їх середній рівень у розвинених країнах-учасниках СОТ становить 4-6%, у той час, як на момент створення ГАТТ/СОТ ця величина перевищувала 30% [5, С. 275-276].

Митно-тарифне регулювання різних груп країн має специфіку, що відображає об'єктивно існуючі відмінності в національних інтересах. Розвинені країни взаємно знижують ставки мита в основному на основі багатосторонніх домовленостей. Головний вплив на зменшення тарифного протекціонізму у країнах, що розвиваються справила реалізація пріоритетів національної економічної політики. При високій диференціації рівня економічного розвитку для країн, що розвиваються характерне широке застосовування середніх ставок мита; держави з більш низьким рівнем доходів частіше вдаються до митно-тарифного захисту.

На відміну від невисокого рівня митного оподаткування в розвинених країнах (за даними експертів СОТ, у країнах ЄС – 5,4 %, США – 3,5%, Японії – 5,6%) більшість країн, що розвиваються, застосовують середньоарифметичну ставку мита в діапазоні 10-20% [6]. Високий рівень митного оподаткування дозволяє урядам диверсифікувати структуру економіки, створювати власну промисловість, а також значно поповнювати дохідну частину бюджету.

Митно-тарифна політика країн світу в умовах кризи (2008-2009 рр.) характеризувалася, в основному, підвищенням ставок ввізного мита та зниженням ставок вивізного мита. Підвищення ставок ввізного мита здійснювалося щодо товарів, імпорт яких є суттєвим для економіки. Метою підвищення рівня мита є захист власних виробників від дешевого імпорту аналогічних товарів. Крім того, цей період характеризувався значним зростанням обсягів імпорту товарів переважно за всіма галузевими

групами. Це пояснюється кумулятивним ефектом таких факторів, як несприятлива світова цінова кон'юнктура на традиційні товари українського експорту; зменшення ставок ввізного мита внаслідок вступу України до СОТ; висока вартість позикових ресурсів та надмірна волатильність валютного курсу, значна енергозатратність та низький рівень продуктивності праці, що сукупно обмежує використання переваг України у міжнародному поділі праці.

По-друге, метою такого підвищення було поповнення дохідної частини бюджету без шкоди для економіки, оскільки інфляційний тиск імпорту в умовах падіння світових цін стає слабкішим.

Деякі із вжитих у зазначеному періоді заходів мають явно протекціоністський характер: підвищення ввізного мита на найбільш чутливі для національних економік товари; зниження або скасування експортного мита; введення технічних бар'єрів; ліцензування імпорту; дискримінація при здійсненні державних закупівель; значне підвищення активності у проведенні антидемпінгових і захисних розслідувань.

Постраждалі від введення протекціоністських заходів держави були змушені вживати відповідних заходів, які у більшості випадків приймаються або у вигляді ініціацій антидемпінгових розслідувань, або у відповідному протекціонізмі.

Низкою країн вживалися активні заходи у сфері підтримки національного експорту, що включають фінансово-кредитну підтримку експорту, податкові пільги, організаційно-інформаційну та технічну підтримку малого та середнього бізнесу. Зазначені заходи були орієнтовані на подолання кризи шляхом створення стимулу для розширення виробництва і виходу на нові ринки.

Варто відзначити, що, якщо в 2009 році антикризові заходи були в основному компенсаційними, спрямованими на обмеження втрат компаній, то на початку 2010 року іноземні держави значно скоротили застосування протекціоністських заходів і сконцентрували максимальні зусилля на підтримку компаній-експортерів і підвищення інвестиційної привабливості своїх країн.

Деякими державами в 2010 році були прийняті так звані «післякризові» заходи, спрямовані на посткризовий розвиток країни і на підтримку національних секторів економіки.

Посткризове відновлення світової економіки і світових товарних ринків характеризується високою нестабільністю, значними коливаннями

кон'юнктури і цін, що істотно підвищує вимоги до обґрунтованості, оперативності та гнучкості митно-тарифної політики. Прискорюються технологічні та структурні зміни у світовій економіці, розширюється та ускладнюється асортимент торгівлі, ще більше зростає конкурентоспроможність нових центрів сили з числа країн, що розвиваються, що вимагає вдосконалення структури та інших якісних параметрів митного тарифу, упорядкування системи преференцій, підвищення ефективності митного адміністрування.

У посткризовий період посилюється стимулююча функція митно-тарифної політики, спрямована на створення умов для перенесення високотехнологічних виробництв на територію України, розвиток виробничо-технологічної кооперації, розширення економічно ефективного доступу до нових технологій, машин, обладнання для великомасштабної модернізації виробничих потужностей. Адже основне завдання митно-тарифного регулювання не фіскальний збір грошей до бюджету, а стимулювання внутрішнього виробництва. З метою залучення іноземних інвестицій забезпечується істотне зниження витрат, що виникають з причини обтяжливих митних та адміністративних процедур, при отриманні міжнародних інвестиційних товарних кредитів і прямих вкладень капіталу.

Розробка заходів митно-тарифної політики тісно пов'язана з галузевими програмами і стратегіями модернізації та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної продукції. У регулюванні імпорту ключовими критеріями для визначення напрямів і конкретних заходів митно-тарифної політики в різних галузях і секторах економіки є:

- рівень конкурентоспроможності продукції, що випускається;
- ринковий потенціал вітчизняної продукції, який стане привабливим для інвесторів;
- посилення структурної та стимулюючої функцій митно-тарифної політики та її узгодження з пріоритетами промислової політики.

Успішне застосування змістовних інституційних та організаційно-процедурних управлінських заходів щодо вдосконалення митно-тарифного регулювання дозволяє підвищити привабливість національного бізнес-середовища, конкурентоспроможність вітчизняного виробника, а також слугує поштовхом у розвитку виробництва високотехнологічної продукції і формуванні інтегрованих міждержавних виробничих комплексів.

З урахуванням завдання прискорення переходу до інноваційної економіки підвищується роль митно-тарифних заходів у реалізації

селективної промислової і структурної політики: достатній ступінь тарифного захисту конкретних ринків на початкових циклах виробництва інноваційної продукції, поступове відкриття ринків у міру їх становлення, сегментування і зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробництв з метою збереження конкурентного середовища. Фундаментальне значення тут має наявність конкретних, підкріплених інвестиціями, розвитком інфраструктури, маркетинговими планами програм галузевого розвитку, в рамках яких при необхідності заходи з коригування митних ставок стануть складовою частиною галузевих стратегій. Одночасно налаштування митно-тарифного регулювання на стимулювання виробництва та експорту інноваційної високотехнологічної продукції потребує розвитку інститутів сприяння експорту, вдосконалення нормативно-правового регулювання у сфері митної справи, спрощення та скорочення числа адміністративних процедур, використання всього інструментарію заходів щодо захисту ринку, які допускаються положеннями та нормами СОТ.

Головною метою модернізації митно-тарифної системи є забезпечення її відповідності завданням перспективного розвитку галузей і секторів економіки країни, перехід від переважно фіскальної функції до виконання ролі регулятора конкурентного середовища на внутрішньому ринку і захисту окремих сфер. Для досягнення цієї мети необхідно розробити низку заходів:

- підвищення ефективності митного тарифу за рахунок його диференціації;
- розвиток та вдосконалення митної інфраструктури, що дозволить здійснювати більш ефективне митне адміністрування;
- розробка і встановлення оптимального рівня імпорتنих мит з метою підвищення інвестиційної привабливості окремих галузей української промисловості і сільського господарства;
- збереження необхідного рівня тарифного захисту окремих галузей, що мають низьку конкурентоспроможність;
- лібералізація імпортного тарифу на товари, які в Україні не виробляються або виробляються в недостатній кількості або незадовільної якості та які необхідні для зниження загальноекономічних витрат;
- вдосконалення автоматизованих систем митного контролю та митного оформлення вантажів, включаючи систему електронної обробки митних декларацій.

Таким чином у період розвитку національної економіки акценти митно-тарифної політики повинні бути зміщені від виконання традиційних регулюючої та фіскальної функцій у бік проведення антикризових заходів для захисту економіки України, підтримки конкурентоспроможності вітчизняних виробників.

У коротко- та середньостроковій перспективі реалізація митно-тарифної політики повинна бути тісно пов'язана із розв'язанням пріоритетних завдань у сфері модернізації та диверсифікації економіки, підвищенням конкурентоспроможності та ефективності національних виробництв, що, у свою чергу, є запорукою успішного виходу на світові ринки.

Митно-тарифне регулювання у новітніх умовах має здійснюватися під впливом сукупності факторів інституціонального характеру, що забезпечують подальше зростання відкритості національної економіки та розвиток внутрішнього конкурентного середовища. Найбільш вагомими серед таких факторів є:

- підвищення транспарентності та передбачуваності митно-тарифної політики при загальній тенденції до зниження рівня тарифного захисту в процесі виконання зобов'язань у рамках СОТ;
- розробка промислової та аграрної політики, погоджених із заходами митно-тарифного регулювання імпорту та експорту з метою підтримки галузевих пріоритетів.

Висновки. Заходи митно-тарифної політики повинні бути спрямовані на розв'язання завдань модернізації та підвищення конкурентоспроможності українських галузей промисловості та сільсько-господарського виробництва, які в перспективі могли б сформувати експортний потенціал національної економіки, а також слугувати цілям забезпечення економічної безпеки держави.

Митно-тарифні заходи є інструментом безпосереднього впливу на рівень витрат і цін на реалізовану на внутрішньому ринку імпорту продукцію, що в кінцевому рахунку, визначає ефективність споживання продукції та обсяги платоспроможного попиту на неї. Отже, важливість удосконалення митно-тарифного регулювання, як складової системи державного управління у зовнішньоторговельному секторі, визначається необхідністю у створенні адекватного регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Включаючись у вирішення внутрішніх і зовнішніх господарсько-політичних завдань, митно-тарифне регулювання бере участь у структурній перебудові економіки, в інтеграції країни в міжнародний поділ праці та у формуванні нових міжнародних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бережнюк І.Г. Митне регулювання України: національні та міжнародні аспекти : [монографія] / Бережнюк І. Г. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2009. – 543 с.
2. Войтов С.Г. Методологія дослідження та сутнісна детермінація категорії митно-тарифного регулювання Вісник Академії митної служби України. – 2012. – № 2 (48) – С. 60-67.
3. Гребельник О.П. Митна справа. [текст] підручник. [4-те вид. оновл. та доповн.] / О.П. Гребельник – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 472 с.
4. Ємченко І.В. Митне регулювання ЗЕД (Митні платежі): Навч.-метод.: посібник. / І.В.Ємченко, І.І.Устінова – Львів: видавництво Львівської комерційної академії, 2006. – 208 с.
5. Значение таможенно-тарифного регулирования для решения социально-экономических задач : материалы XI Междунар. конф. [«Беларусь в современном мире»], (Минск, 30 жовт. 2012 р.) / Белорусский гос. ун-т; редкол.: В. Г. Шадурский [и др.]. — Минск: Изд. центр БГУ, 2012. — 359 с.
6. Ильин А.Е. Значение таможенно-тарифного регулирования для развития современной международной торговли : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / А.Е. Ильин ; Всерос. акад. внешней торговли. — Москва, 2009. — 32 с.
7. Карамбович І. М. Митна система та її роль в регулюванні зовнішньої торгівлі України : [монографія] / Карамбович І. М. – Дніпропетровськ: Академія митної служби України, 2009. – 281 с.
8. Курок О.О. Складові елементи управління ЗЕД підприємств в системі митно-тарифного регулювання / Курок О.О.// Вісник Хмельн. нац. ун-ту. – 2010. – № 6. Т. 2. – С. 111-114.
9. Мельник Т. Тарифне регулювання у контексті членства України в СОТ // Вісник Київ. нац. торг.-екон. ун-ту. – 2009. – №2. – С. 5–11.
10. Митна справа : навч. посібник-практикум / Кузьмін О.Є., Мельник О.Г., Григор'єв О.Ю. та ін.; за заг. ред. проф. О.Є. Кузьміна. – Київ: Каравела, 2014. – 232 с.
11. Пашко П.В. Митна безпека (теорія, методологія та практичні рекомендації): монографія / Пашко П. В. – Одеса : ПЛАСКЕ, 2009. – 628 с.
12. Тосоев Фархад Рустамхан оглы. Эволюция национальных таможенно-тарифных систем в условиях глобализации и интеграции : автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.14 «Мировая экономика» / Тосоев Фархад Рустамхан оглы; Всероссийский научно-исследовательский конъюнктурный ин-т. – М., 2004. – 21 с.
13. Шершун А.А. Митні правила в Україні: Підручник / А. А. Шершун.– Х.: Факт, 2013. – 512 с.